

मधुम

“तस्मिन् महस्सुखरिता मधुभिश्चरिच-
पीयूषशेषसरितः परितः सवन्ति ॥”
मधुमक्षिका, स्त्री, (मधुसञ्चयिका मक्षिका ।)
कोटविशेषः । मौमाक्षी इति भाषा । तत्प-
र्यायः । सरघा २ । इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥
मधुमञ्जा, [न] पुं, (मधुर्मधुरो मञ्जा यस्य ।)
आखोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुमतो, स्त्री, (मधुर्मधुररसोऽस्यवेति मतुप् ।
डोप् ।) काश्मिरीवृक्षः । नदीविशेषः । तस्या
जलगुणाः । यथा, राजनिर्घण्टे ।
“चन्द्रभागगुणसाम्यदं जलं
किञ्च माधुमनगमिदौपनम् ॥”
उपाख्यनायिकाविशेषः । यथा,—
“तथा मधुमती सिद्धिर्जायते नात्र संशयः ।
देवचेटी शतशतं तस्य वस्त्रा भवन्ति ह ॥
सर्गे मर्त्ये च पाताले स यत्र गन्तुमिच्छति ।
तत्रैव चेष्टिकाः सर्वा नयन्ति नात्र संशयः ॥”
इति ककुवासदौपिकायां ३ पटलः ॥
(इन्दोभेदः । अस्या लक्षणं यथा, इन्दोम-
ञ्जयाम् । २ । १ ।)
“नगमि मधुमती ॥” अपिकं इन्दुःशब्दे द्रष्ट-
व्यम् । समाधिचिह्नभेदः । यथा, सर्वदर्शन-
संग्रहे पातञ्जलदर्शने । “तत्र मधुमती नामा-
ध्यासवैराग्यादिवशात्प्राप्तारजस्तमोलेशसुख-
प्रकाशमयसम्भवावनयानवदवैशारद्विद्योतन-
रूपकृतम्बरप्रज्ञास्या समाधिचिह्निः ॥ गङ्गा ।
यथा, काशीखण्डे । २६ । १३३ ॥
“महोदया मधुमती महापुण्या सुदाकरी ॥”
इच्छाकुपुत्रहृद्यन्मस्य भार्या सा च मधोर्देवस्य
सुता । यथा, हरिवंशे । ६३ । १२—१३ ।
“आसीद्वाजा मनोर्वंशे श्रीमानिन्द्राकुसम्भवः ।
हृद्यन्म इति विख्यातो महेन्द्रसमविक्रमः ॥
तस्यासीद्दयिता भार्या मधोर्देवस्य वै सुता ।
देवी मधुमती नाम यद्येन्द्रस्य शची तथा ॥”
मधुरसविशिष्टे, चि । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६१ । ३ ॥
“सञ्चायशसायातमञ्जाग्दसानिधिं मधुमन्तं
पिवायः ॥”
मधुमघनः, पुं, (मधुं तन्नामानं देवं मघ्नातीति ।
मन्त्र + क्तु ।) विष्णुः । इति हजानुश्रुतः ॥ (यथा,
भागवते । ६ । ६ । ३६ ।)
“सञ्जात्मनि निरतनिर्घृत्तमनसः कथमुह वा
एते मधुमघन । पुनः स्वार्थकुशला ह्यात्मप्रिय-
सुहृदः साधवस्तत्परगाम्भुजानुसेवां विद्वजन्ति
न यत्र पुनरयं संसारपर्यावर्तः ॥”
मधुमल्ली, स्त्री, (मधुप्रधाना मल्ली ।) मालती ।
इति शब्दमाला ॥
मधुमस्तकं, स्त्री, (मधुर्मधुररसः मस्तके उपरि-
भागे यस्य ।) पिटकविशेषः । यथा,—
“मधुतैलघृतेर्मध्ये वेष्टिताः समिताश्च याः ।
मधुमस्तकमुद्दिष्टं तस्याख्यापरिमाणम् ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
अस्य गुणाः पिटकशब्दे द्रष्टव्याः ॥

मधुरः

मधुनाध्वीकं, स्त्री, (मधु माधुर्ययुक्तं माध्वीकम् ।)
मद्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
मधुमारकः, पुं, (मधुनां मारकः । भञ्जकत्वा-
त्तद्यात्वमस्य ।) भ्रमरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुमूलं, स्त्री, (मधु मधुरं मूलम् ।) आलुकम् ।
इति शब्दचन्द्रिका । मौ आलु इति भाषा ॥
मधुयष्टिः, स्त्री, (मधुर्मधुरा यष्टिः ।) इच्छुः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
मधुयष्टिका, स्त्री, (मधुर्मधुरा यष्टिः । ततः कन्
टाप् ।) यष्टिमधु । तत्पर्यायः । मधुकम् २
कौतकम् ३ यष्टिमधुकाः ४ । इत्यमरः । २ । ४ ।
१०६ ॥ मधुयष्टी ५ । इति भरतः ॥ (तथास्याः
पर्यायान्तरम् ।
“यष्टाकं मधुकं यष्टि कौतकं मधुयष्टिका ।
यष्टिमधु स्यवे जाता जलजातिरसा पुरा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
मधुयष्टी, स्त्री, (मधुयष्टि । कृदिकारादिति पच्चे
डोष् ।) मधुयष्टिका । इति शब्दमाला ॥
मधुरं, स्त्री, (मधु + रः ।) वज्रम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ विषम् । इति मेदिनी । रे, १६५ ॥
(वज्रशब्दे विषशब्दे च विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ॥)
मधुरः, पुं, (मधु माधुर्यं रातीति । रा + कः ।
यद्वा, मधुमाधुर्यमस्यास्तीति । “ऊधसुधिसुष्क-
मधो रः ॥” ५ । २ । १०७ । इति रः ।) मिष्टरसः ।
इत्यमरः । १ । ५ । ६ । स च इच्छादौ लक्ष्यते ।
तत्पर्यायः । गौल्यः २ । इति राजनिर्घण्टः ॥
रसव्येष्टः ३ गुल्फः ४ स्वादुः ५ मधूलकः ६ । इति
हेमचन्द्रः । ६ । २४ ॥ तस्य गुणाः । प्रीणनत्वम् ।
बल्यत्वम् । हृद्यत्वम् । वायुपित्तनाशित्वम् ।
रसायनत्वम् । गुरुत्वम् । स्निग्धत्वम् । चक्षुष्य-
त्वम् । तर्पणत्वम् । सरत्वञ्च । अन्यञ्च ।
“रसो मधुरकः शीतो घातुस्तन्मूलप्रदः ।
चक्षुष्यो वातपित्तघ्नः कुम्भात् सौम्यैकफफ्रमौन ॥
सोऽतियुक्तो च्चरन्वासगलगण्ढादिरोमकन् ॥”
इति राजवल्लभः ॥
अपि च ।
“मधुरस्तु रसश्चिनोति केशान्
वपुषः स्यैवबलौजोवीथेदाथी ।
अतिसेवनतः प्रमेहशैथिल-
जडतामान्दसुखान् करोति दोषान् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा च वामटे सूत्रस्थाने दृश्येत्तथाये ॥
“रसानामिति स्त्रुपाणि कर्माणि मधुरी रसः ।
आजन्मसात्मगान् कुरुते धातूनां प्रबलं बलम् ।
बालवृद्धचतुर्ष्वर्थकेशैरिन्द्रियौजसाम् ॥
प्रशक्तो हृद्यो कष्टाः क्षन्वसन्वानसद्गुरुः ।
आयुष्यो जीवनः क्षिणः पित्तानिजविषापहः ॥
कुरुतेऽत्युपयोगेन समेदःकफजान् गदान् ।
स्यौल्यापिसादसन्वासमेहगण्ढान्दादिकान् ॥”
अपि च ।
“तत्र मधुरो रसः शरीरमात्माद्रसवधिरमांस-
मेदोऽस्त्रिमज्जीनः शुक्राभिवर्द्धन आयुष्यः वडि-

मधुर

न्द्रियप्रसादनो बलवर्धकरः पित्तविषमारुतप्र-
क्षणाप्रशमनः स्वप्नः केश्यः कष्टाः प्रीणनो
जीवनस्तपेणः स्नेहनः स्यैवकरः शीतचत-
सन्धानकरः घ्राणसुखकण्ठोष्ठतालुप्रकादनो
दाहसूक्ष्माप्रशमनः यष्टुपरिपौलिकाना-
मिष्टतमः क्षिणः शीतो गुरुश्च ।
स एवंगुणोऽप्येक एवावर्धसुपयुज्यमानः स्यौल्यं
मार्दवमालस्यमतिस्वप्नं गौरवमनन्नाभिलाष-
मन्महौबल्यामास्यकण्ठमांसमिष्टिं चासक्तास-
प्रतिश्यायालसकशीतचरानाहास्यमाधुर्यव-
मयुसंज्ञास्वरप्रणाशगलगण्ढमालाहोपदगल-
श्रीफक्लिधमनीगुदोपलेपास्यामयानभित्थ-
मित्वेवंप्रभृतीन् कफजान् विकारानुपजनयन्ति ।
“स्नेहनप्रीणनाङ्गादमाह्वैरुपलभ्यते ।
सुखस्यो मधुरश्चास्यं व्यापुर्वैल्लिभ्यतेव च ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने २६ अध्याये ॥)
जीवकः । रक्तशिशुः । राजान्मः । रक्तेशुः ।
गुडः । शालिः । इति च राजनिर्घण्टः ॥
(बीजपुरविशेषः । तत्पर्यायो यथा,—
“बीजपुरोऽपरः प्रोक्तो मधुरो मधुकर्कोटी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
स्कन्दस्यैकिकभेदः । यथा महाभारते । ६ ।
४५ । ६६ ।
“मधुरः सुप्रसादश्च किरीटी च महाबलः ॥”
मधुरः, चि, (मधु माधुर्यमस्यास्तीति । “ऊधसुधि-
सुष्कमधो रः ॥” ५ । २ । १०७ । इति रः ।)
मधुररसविशिष्टः । स्वादुः । (यथा, हितोप-
देशे । १ । ७६ ।
“न धर्मशास्त्रं पठतीति कारणं
न चापि वेदाध्ययनं दुरात्मनः ।
स्वभाव एवात्र तथातिरिच्यते
यथा प्रकृत्या मधुरं गवां पयः ॥”
प्रियः । इति मेदिनी । रे, १६५ ॥ पारि-
भाषिकमधुराणि यथा । विदग्धोक्तिः । प्रिया-
धरकृचादिः । शशी । क्षियः । वाञ्छोक्तिः ।
इति कविकल्पलता ॥
मधुरकः, पुं, (मधुर + संज्ञार्था कन् ।) जीवक-
वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १३२ ॥ (यथा,
सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ४ अध्याये ।
“विपचेन्मधुरकप्रतीवापम् ॥”)
मधुरकण्टका, स्त्री, (मधुराः कण्टका यस्याः ।)
मन्स्यविशेषः । तत्पर्यायः । कञ्जली २ कञ्जला ३
अनन्ता ४ माध्वी ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
मधुरजम्बीरः, पुं, (मधुरो जम्बीरः । निवृत्तकर्म-
धारयः ।) मधुजम्बीरः । तत्पर्यायः । मधु-
जम्बः २ मधुजम्बलः ३ रसदावी ४ शर्करकः ५
पित्तदावी ६ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
शिशिरत्वम् । कफपित्तशोफमनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुरत्वचः, पुं, (मधुरा त्वचा यस्य ।) घव-
वृक्षः । इति चिकित्सकशेषः ॥ (गुणादयोऽस्य
धवशब्दे ज्ञातव्याः ॥)